

A NEMZETI-VALLÁSOS FORRADALOM BETTELHEIM SÁMUEL MUNKÁSSÁGÁBAN

TÓTH ESZTER ZSÓFIA -
VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

Bár mára szinte teljesen elfeledett tevékenysége, és életével nemhogy könyv vagy tanulmány, de még csak alapos cikk sem foglalkozott, Bettelheim Sámuel (1873–1942) kétségtávol a magyarországi cionizmus, illetve a vallásos-konzervatív zsidó gondolkodás egyik kiemelkedő alakja volt.¹

SZÁZADVÉGI ÉS SZÁZADELŐS PÁLYAFUTÁS

1873. január 19-én született Pozsonyban, apja Bettelheim Móric/Mór vallásos ortodox zsidó, lisztkereskedő, anyja a dunaszerdahelyi Frey Regina. A Bettelheim régi pozsonyi család volt, 1709-ből már írásos forrás említi őket. Köztük volt a neves ortodox vezető Bettelheim Mózes és a kitért Bettelheim John Bernard, az Újszövetség első fordítója japán nyelvre.²

Bettelheim a pozsonyi jesivában tanult, majd kereskedő lett, mint apja is volt. 1901-ben házasodott, felesége Liebschütz Natália Anna, akiről 1923-as amerikai állampolgársági kérvényéből kiderül, hogy oroszországi (Białystok) születésű volt.³ A házasságból három gyermek született: Anna, Leó (később Bálint vezetékneven) és Oszkár (később Betlen vezetékneven, azonos a híres-hírhedt kommunista újságíróval és történésszel). Bettelheim alapította az első magyarországi cionista szervezetet, Jagdil Tóra („A Tóra felemelése”, Ézs 42,21), később Ahavath Cion (Cion szeretete) néven. A csoport ekkor még a zsidó vallási irodalmat tanulmányozó közösségnek nevezte magát, hogy ne idegenítse el a cionizmustól vallási alapon ódzkodó fiatalokat. Jellemzőnek tűnik, hogy 1934-ben írt, tizennégy részes emlékirat-cikksorozatában maga is beismerte, hogy kezdetben idegenkedett Herzl Tivadartól annak vallástalansága miatt, s később nagyon megvágotta, kiket engedett csatlakozni csoportjához, sőt a zsidó közelet „tisztogatásáról” beszélt.⁴

1908-ban Pozsonyban alapított német nyelvű cionista lapot *Pressburger Jüdische Zeitung*, majd Budapesten *Ungarländische Jüdische Zeitung* néven, előbbi egy évet élt, utóbbi 1910 és 1915 között jelent meg. A kettő között, 1910-ben

Bettelheim Sámuel
(1872–1942)

1 A cionizmussal foglalkozó általános munkák futó említésein kívül szakirodalom terén mindössze egy rövid, angol szócikket említhetünk: Attila Novák: *Bettelheim, Sámuel*. YIVO Encyclopedia of Eastern European Jewry. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/bettelheim_samuel>.

2 NÉMETH Ferenc: Régi becskeréki könyvkereskedők, könyvkiadók. *Bácsország*, 2007/2. 14.

3 <<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G9M8-T2MC?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AQP8N-9SFH&action=view>>

4 SCHWEITZER Gábor: Herzl Tivadar és a nagyvilág. *Európai utas*, 1997/1. 63–66, itt: 66. és *Új Kelet* (Izrael), 1962. március 22. és március 27.

Vácott találjuk, ahol rövid életű héber lapot szerkesztett *Hajehudi* (A zsidó) címmel. Talán utóbbi kapcsán született megjegyzése, miszerint „a zsidó közélet minden baja onnan származik, hogy a mai *amhaarec*-világban nem ismerik már a héber helyesírást és helyesolvasást” (avagy *ámhórec*, „a föld népe” – kb. műveletlen zsidó).⁵ Egy időben tagja volt a pozsonyi ortodox hitközség elnökségének, egy 1913-as iraton pedig a Magyar Talmud Kiadó Bizottság jegyzőjeként szerepel. Mindenesetre 1915-ben Lederer Sándor – a neves közgazdász, később pesti neológ hitközségi elnök – lakásán informális megbeszéléseket folytatott „a zsidó társadalmi élet intenzívebbé tételének” témájában, ahol nemcsak a cionista *Zsidó Szemle* és az asszimiláns *Egyenlőség* szerkesztői voltak jelen, de Bettelheim is – jelezve súlyát a zsidó közéletben.⁶

Ő képviselte a magyarországi vallásos cionistákat

A cionista mozgalomban több hivatalos tisztséget is betöltött. A magyar zsidóság hivatalos képviselője volt az 1899-es III. Cionista Kongresszuson. Ezt követően összeállította az első ideiglenes Magyar Cionista Bizottságot (Theodor Herzl elnökkel), amely 1904-ig működött, majd összehívta az első Magyar Cionista Kongresszust, amelyet Pozsonyban tartottak 1902-ben. 1904-ben Jicak Jakov Reinesz rabbi megbízta, hogy legyen a vallásos-cionista *mizráchi* (betűszó: *merkaz ruhani*, vagyis lelki központ) mozgalom első világtalálkozójának egyik szervezője. Az anticionista ortodoxia erre vallásos tilalmak (*isszúr*) sorozatával reagált, megnehezítve Bettelheim feladatát.

A Magyar Cionista Szövetség elnöke volt 1904 és 1907 között, képviselte a magyar cionistákat a Cionista Világszervezet Végrehajtó Bizottságában, 1914-ben a Palesztinát Támogató Egylet elnöke, 1918-ban a Magyar Cionista Szövetség Országos Bizottságának tagja lett, számos neves cionista mellett.⁷ Az év decemberében *mizrachi*-konferenciát tartottak Budapesten, ahol a magyarországi vallásos cionistákat ő képviselte.⁸ 1920-ban a Szlovákiai Cionista Szervezet végrehajtóbizottsági tagja volt, noha csak rövid ideig.⁹

VALLÁSOS CIONIZMUS

Bettelheim munkásságában a magyar (és a zsidó) ügy állami megbízatásban vagy külföldön való képviselése is hangsúlyosan megjelent. 1915-ben az osztrák-magyar kormányok megbízatásából New Yorkba ment, ahol magyar-zsidó szervezetet hozott létre.

1920–23-ban a bécsi *Jüdische Presse* szerkesztője volt, 1923–27 között ismét New Yorkban élt. 1928-tól külföldi lapok tudósítója Budapestről.¹⁰ 1929-ben részt vett Ujvári Péter monumentális *Zsidó Lexikonjának* szerkesztésében. Ezen felül történelmi kérdésekkel is foglalkozott: 1932-ben az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyvében közölte a *Pozsony ágyúzása Napóleon által 1809-ben* című cikket, alcíme szerint „Chátám Szófer héber eredetjéből”.¹¹ A munkára mindössze az *Egyenlőség* reflektált egy rövid cikkben, „pongyola” munkásságát, fordításának minőségét támadva, ám ez valószínűleg inkább Bettelheim cionista munkásságának szólt, mint valós megítélésének.¹² 1931-ben vitája egyenesen sajtóperig fajult az *Egyenlőség*gel, amit végül Bettelheim nyert meg.¹³ Ezen felül a baloldali sajtóval is csipkelődött, például a *Népszavát* kritizálta, melyet anticionistának tartott. (Az azt felidéző 1956-os izraeli *Új Kelet-*

5 *Múlt és Jövő*, 1931. augusztus 1. 278.

6 *Zsidó Szemle*, 1915. április 30. 2–3.

7 *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart: ein Sammelwerk.* szerk. von Hugo GOLD, Jüdischer Buchverl., Brünn, 1932. 141–142.; Novák: *I.m.*; *Magyar Zsidó Lexikon.* szerk. UJVÁRI Péter, Bp. 1929. 549.; *Zsidó Szemle*, 1918. május 24. 1. 1918-ban az OB tagjai még: Beregi Ármin (elnök), Hirsch Márton, Kohn Dávid (Komoly Ottó apja!), Richtmann Mózes rabbi, Osztern Lipót, Schönfeld József, Bisseliches Mózes, Simon Lajos, Rappaport Izrael.

8 *Zsidó Szemle*, 1918. december 22. 10.

9 *Új Kelet* (Kolozsvár), 1920. január 15. 4.

10 *Gutenberg Nagy Lexikon.* 6. köt. Bp. 1932. 86.

11 *IMIT Évkönyv.* 1932.

12 *Egyenlőség*, 1932. október 29. 18.

13 *Pesti Futár*, 1931. április 1.

Békebeli – Pozsony látképe, balra a Hal téri neológ zsinagóga, 1900 (Fortepan / Schermann Ákos)

cikk szerint a cionisták között ellentmondásosabb dolog volt együttműködni a *Népszavával*, mint Szabó Dezsővel).¹⁴

Bár 1904-ben bátran jelentette ki, hogy „a magyarországi zsidók cionisták”,¹⁵ az *Egyenlőség* 1912-es megjegyzésében talán már több igazság volt, miszerint ő „az egynéhány cionista feje Magyarországon”.¹⁶ Bettelheim később az Agudasz Jisrael ortodox szervezethez került közel, mely nem akarta engedni, hogy a cionizmus kisajátítsa a zsidóság hazáját, Erec Jisraelt, noha maga a mozgalom csak a II. világháború után jött létre Magyarországon.¹⁷ Eltávolodása a cionista mozgalomtól világos a levélből, melyet fiának írt a Magyar Cionista Szövetség 1942. február 26-án: „Végtelenül sajnáljuk, hogy csak utólag értesültünk nagyérdemű Édesatyjának elhalálzásáról és így nem voltunk abban a helyzetben, hogy Szövetségünk végtisztességén testületileg képviseltethesse magát.”¹⁸

14 *Új Kelet*, 1956. április 27. 6. Szabó Dezsőhöz és a cionizmushoz lásd: VESZPRÉMY László Bernát: *Egy „kitűnő antiszemita”. Újforrások Szabó Dezső antiszemitizmusáról és annak cionista fogadtatásáról = Szabó Dezső helye a magyar kultúrában.* szerk. FARKAS Attila – KOVÁCS Dávid, MMA MKI, Bp. 2021.

15 *Alkotmány*, 1904. augusztus 23. 7.

16 *Egyenlőség*, 1912. november 3. 1. *Egyenlőség*, 1913. január 26. 8.

17 Novák Attila: A befejezetlen előtörténet. Az Agudat Jisrael Magyarországon 1918–1940. *Szombat*, 2001/2. 24–29.

18 Magyar Zsidó Levéltár (továbbiakban: MZSL), XIX 400.

Tevékenységében ennek ellenére határozottan megjelent a cionizmus minden rendszerben saját érdekeit kereső, érdekérvényesítő kísérlete. 1905-ben a Monarchia odaadó polgáraként „éltette a magyar királyt és a magyar hazát”, 1914 júliusában Szarajevóban együtt emlékezett meg a meggyilkolt trónörökös-ről és a tíz éve elhunyt Herzl Tivadarról.¹⁹ Mint volt már róla szó, 1915-ben az osztrák–magyar kormányok megbízatásából ment Amerikába, hogy a Monarchiát népszerűsítő előadásokat tartson.²⁰ A Károlyi-kormányánál hasonló megbízatásért lobbizott, itt azonban nem járt sikerrel. 1919. május 7-én a kommünnek írt beadványt, miszerint őt kellene a nemzetközi béketárgyalásokra küldeni, mivel sok zsidó és amerikai kapcsolata van – nem tudunk róla, hogy erre válasz született volna. Kétséges, hogy a kommunisták erre nyitottnak bizonyultak volna, hiszen a Magyar Cionista Szövetséget rövidesen betiltották.²¹ Arra viszont kétségtelenül „jó” volt a beadvány, hogy az antiszemita sajtó 1919 októberében nagy fanfárral leközelje azt, bizonyítandó a zsidók és a kommunisták összejárását.²² 1919 végén a rövid életű Ahava zsidó szervezet tagjaként tiltakozott a trianoni országcsönkítés ellen, ám az effajta húrok pengetésével rövidesen felhagyott, nyilván a csehszlovákiai cionista mozgalomban való részvétele miatt.²³

Legfontosabb tevékenysége nyilván cionista aktivizmusa volt. A vallásos *mizrachi* mozgalom szlogenje ekkor – legalábbis Magyarországon – ez volt: a cél, hogy „megmenthessük Ciont a Tórának és a Tórát Cionnak”.²⁴ Bettelheim

felfogásában a vallásos zsidóság egyenlő volt a „konzervatív”, „nemzeti” erőkkkel, szóhasználata újító és egyedi volt már a korszak publicisztikájában is. A liberalizmust az asszimilációval – következképp az identitás fontos elemeinek vállalhatatlan feladásával – azonosította, a neológiát egyszerűen a lenéző „reform” terminussal írta le (noha vallástörténetileg és „liturgiai” értelemben a neológia volna a „konzervatív” vagy *maszorti* judaizmus, tőle még liberálisabb a „reform”, míg az ortodoxia, a *jahadut haredit* pedig egyszerűen az „ortodoxia”). Bettelheim így írta le a „konzervatív judaizmus” helyzetét Magyarországon 1910-ben:

„Az elmúlt évtizedek új lendületet adtak a konzervatív judaizmus törekvéseinek. A régi hitet a modern idők páncéljával övezték, és a babonáság lapangó erőit minden országban a modern szervezési módszerek energiává változtatták. A konzervativizmus, amelyet elárasztottak az ébredező zsidó nemzeti szellem első öntudatlan rezdülései, elég erőssé vált ahhoz, hogy előbújjon a régi erődökből, és támadásba lendüljön az asszimiláció visszavonuló erőivel szemben, amelyek egykor oly magabiztosan győztek.”²⁵

Mint írta, nem elég Cioniért imádozni, hanem tenni is kell érte, aki tétlen, „annak imája üres szöbeszéd”.²⁶

Bettelheimnél azonban nem egyszerűen az asszimiláció volt jelentős negatív tartalommal bíró folyamat, hanem a jelek szerint már magát az emancipációt is kritizálta. Ez nem volt idegen gondolat a cionizmusban – megjelent olyan radikális disszimilánsoknál, mint Jakov Klackin, vagy éppen erdélyi-magyar zsidó kontextusban Kasztner Rezső és Danzig Hillél –, ám nem is volt olyan „igazság”, amit hétköznapi diskurzusban vagy egyenesen sajtócikkben gyakorta felvállaltak. Így írt erről Bettelheim: „A régi gettóban a rabbi volt a nap, a *jesiva* pedig az őt körülvevő fénykör; a gyülekezet jelentősége kevésbé a tagok számában és gazdagságában, mint inkább a rabbi és iskolája szellemi

19 *Pesti Hirlap*, 1905. május 22. 4. és *Pesti Hirlap*, 1914. július 24. 8.

20 MZSL XIX. 400.

21 VESZPRÉMY László Bernát: Baloldali antiszemitizmus, anticionizmus és a zsidó vagyon államosítása a Tanácsköztársaság idején. *Századok*, 2019/5. 887–916., itt: 903.

22 *Új Nemzedék*, 1919. október 17. 6.

23 MZSL XIX. 400.

24 *Múlt és Jövő*, 1919. január 1. 35. Ez a mozgalom nemzetközi jelszavának módosítása lehet: „Izrael földjét Izrael népének, Izrael Törája szerint!” Asaf KANIEL: *Mizrachi*. YIVO Encyclopedia of Eastern European Jewry. <<https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Mizrachi>>

25 *Ungarländische jüdische Zeitung*, 1910. február 11. 1–2.

26 *Zsidó Néplap* (Ungvár), 1920. április 22. 1.

tiltakozott a trianoni országcsönkítés ellen

nagyságában rejtett. Végül is a tanulás és tanítás volt a rabbi legfőbb földi küldetése.”²⁷ Mára azonban „a modern szellemben nevelt fiatal zsidónk szellemi vákuumában vágyakozva vágyakozik a gettóban dolgozó ősök csodálatos, masszív teljessége és elérhetetlen egyensúlya után.”²⁸

A vallásos reneszánszt így írta le *Vissza a Bibliához!* című, német nyelvű esszékötetének címadó szövegében:

„Valami elementáris, erőnkön és törekvéseinken túlmutató, magasztos csoda felkavarta szívek millióiban a régi, letűnt erkölcsi nagysághoz való visszatérés erőteljes vonzását, és a pártok sokhangú piaci kiáltásai fölött visszhangzik a kényszerítő imperatívusz: Vissza a Bibliához! Különösen napjainkban, amikor a rabszolga-béklyóitól megfosztott kényelmes élvezetek [...] felemelték kalapácsukat, hogy pusztító csapást mérjenek a hit szentélyeire, és az emberi alkalmatlanság az Istenben bízó és vele együtt munkálkodó hitközösség hanyatlását hirdeti.”

Bettelheim elsősorban a fiatalságban bízott, egyfajta vallásos reneszánszt vizionálva korának Európájában: „Ifjúságunk nagy tömegei még mindig a hamis életszlogenek hangját követik, bár lelkükben már lassan ráébrednek többékevésbé nemes tévedéseikre s ez mély változást hozott, ami gyakran még nem fordult át hamis szégyenérzetből nyílt, férfias cselekvésbe; mintha a Bibliához való visszatérést bármely hitvalló előtt jellemgyengességként lehetne értelmezni; mintha büntetendő lenne a hitetlenségből a hitbe lépni.”²⁹

Esszéjében megmutatkozott távolodása a cionizmus vallásos-nemzeti alapjától, és már pusztán vallásos (igaz, tartalmában szükségszerűen népi-vallásos) programot hirdetett, mondván: „Milyen gyengék voltak azok, akik attól tartottak, hogy a tisztán nemzeti palesztinai törekvések várható csalódásai a zsidóságtól való tömeges elszakadás megismétlődéséhez vezethetnek, amely a korábbi időkben a sikertelen messiási mozgalmak után következett be! A valóság megszegyenítette a kishitűeket. A békekonferenciába évtizedek óta vetett remények súlyos csalódásai és a palesztinai helyzet boldogtalansága arra készítette az Izrael jövőjébe vetett kimeríthetetlen hitet, hogy feltámadjon a Tórából, és az ősi tanításban való bizalom valóban megtörhetetlen, őszinte népszerűtől izzó, új, jobb utakat mutasson.”³⁰ Szerinte tehát a palesztinai országépítés „csalódás” volt, mely akár kárt is okozhatott volna a zsidóságnak, ám a vallásos reneszánsz segítette a tömegeket visszavezetni egy valódi, igazabb „népszerűtethez”, „az ősi tanításhoz”.

POLITIKAI KÉRDÉSEK

A fentiek tükrében talán nem meglepő, hogy Bettelheim az antiszemitizmust is forradalmi, újító módon értékelte a magyar történelemben. Itt szükséges leszögezni: a cionizmustól egyáltalán nem volt idegen, hogy az antiszemitizmust egy olyan erőként interpretálja, amely minden negatívuma mellett löketet is tud adni a zsidó nemzeti törekvésnek, az asszimiláció miatt a zsidó nemzeti-népi vagy vallásos tradíciótól eltávolodott tömegeket visszaterelheti elődjei identitásához, illetve segítheti a zsidó nemzeti otthon palesztinai felépítését.³¹ Az az interpretáció azonban, miszerint a dualizmus liberális légköre egyenesen *negatív*, az antiszemitizmus megjelenése pedig *pozitív* (hozadékokat is tartalmazó) fejlemény lett volna a magyar-zsidó történelemben, egészen radikális és új volt.

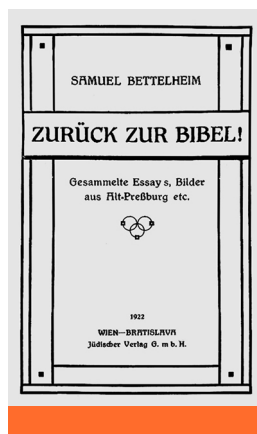
27 *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava. I. m.* 61.

28 Samuel BETTELHEIM: *Zurück zur Bibel! Gesammelte Essays, Bilder aus Alt-Pressburg.* Jüdischer Verl., Bécs–Pozsony, 1922. vii.

29 *Uo.* 5.

30 *Uo.* 5–6.

31 Ennek egy jó elemzéséért lásd: *The Zionist Idea. A Historical Analysis and Reader.* szerk. Arthur HERTZBERG. New York, 1981. 28–29., 39., 49., 51. A kérdés néhány alapvető magyarországi dokumentumához lásd: VESZPRÉMY László Bernát: „Soha ilyen tragikus idöket...” *Források és adalékok a cionizmus és zsidókérdés-diskurzus történetéhez az összeomlástól a korai Horthy-korig (1917–1922).* Magyar-Izraeli Média Center Egyesület, Bp. 2021. 50–56. sz. dokumentumok, 148–175.

Bettelheim Sámuel írásainak *Vissza a Bibliához!* című gyűjteménye (1922)

Politikai közösség –

Pozsonyi vallásos cionisták a 19–20. század fordulóján
(*Die Juden und die
Judengemeinde Bratislava
in Vergangenheit und
Gegenwart. Jüdischer
Buchverlag, Pozsony, 1932*)

Mégis ez olvasható ki Bettelheim Istóczy Győző tevékenységét értékelő soraiban: „1878-ban a magyar antiszemita párt vezetője, Istóczy Győző a berlini kongresszus alkalmából olyan beszédet mondott [a magyar országgyűlésben], amelyet akkoriban haraggal, gúnnal és nevetéssel fogadtak, de ma már egyre inkább méltányolnak. Ebben Istóczy igen komolyan követelte, hogy Magyarország képviselője a berlini kongresszuson álljon ki Palesztina átengedése mellett a zsidó népnek. Az indítványban nagy rokonszenvet fejezett ki a történelmi zsidóság, a zsidó nép sorsa és tehetsége iránt, amelynek jótékony fejlődést jósolt egy saját államban. Korunk olvasója számára a beszéd egy cionista agitációs brosúra benyomását kelti. Akkoriban azonban az asszimilációs örület éppen tetőfokára hágott, és Istóczy beszédét a zsidógyűlölet különösen rosszindulatú vonásaként érzékelték.” Istóczy indítványát Bettelheim a „jám-bor angol keresztények” javaslatával vetette össze, akik szintúgy Palesztina zsidóknak való átadását kérték.³² 1917-es írásában a fentieket megerősítette: bár nem vitatta, hogy 1848–49 egy „vérszerződést” jelentett a zsidóság és a magyarság között, úgy vélte, hogy a zsidóság vallásos rétege „ki lett volna irtva”, ha nem erősíti meg a galíciai bevándorlás és a velük bejött haszidizmus. Az Antiszemita Párt megjelenése itt is pozitívum: „Ez az antiszemitizmus erős reakciót hozott [a zsidóság] táborában [...] most elkötelezett zsidók fiatal generációja nő fel, amely hű fajához és magyar hazájához”.³³

Kimondottan érdekesítő, hogy Istóczyhoz hasonlóan az 1897 és 1910 közötti antiszemita bécsi polgármester, Karl Lueger tevékenységét is értékelte annak halálán. „A Lueger-korszak egybeesik a zsidó történelemben a zsidó eszme megerősödésének új korszakával, a sajátosan zsidó szellemi tevékenység váratlan fellendülésével, egy új zsidó irodalom virágzásával, a zsidó nemzeti öntudat ébredésével. E két jelenség között az egybeesés nem csupán kronológiai. Bármilyen paradoxnak is hangzik a távoli szemlélő számára, minden gondolkodó zsidó ismeri azt az állítást, hogy Lueger egyike azoknak a Bálámoknak, akik kimentek, hogy megátkozzák Izraelt, és helyette megáldották. [...] Lehetetlen megjósolni, hogy Lueger most befejezett, szenvedélyesen mozgalmas élete milyen nyomot fog hagyni Bécs és Ausztria történelmében. De azokból a bárázdákból, amelyeket Lueger kardja a zsidóságon átvágott, egy olyan virágzó mag csírázott ki, amely a zsidóság számára örökkévaló, jótékony jelentőségű marad” – írta.³⁴

³² Bettelheim: *I.m.* 95–96. A kérdéses Istóczy-beszédhez lásd: Istóczy Győző: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872–1896.* Buschmann F., Bp. 1904. 42–64.

³³ *The Detroit Jewish Chronicle*, 1917. szeptember 28.

³⁴ *Ungarländische jüdische Zeitung*, 1910. március 11. 1–2.

Legfontosabb esszéje mégis egy mindössze kétoldalas, 1917-ben született írása volt, melyet Jászi Oszkár polgári radikális lapjának, a *Huszádik Századnak* ismert „zsidókérdés-ankétjára” írt válaszul.³⁵ A cikk nemcsak radikális nacionalista alapvetései és megdöbbentő szókimondása miatt érdekesítő, hanem azért is, mert Bettelheim láthatóan egyike volt a kevés zsidó szerzőnek, aki már 1917-ben képes volt megjósolni az elkövetkező időszak antiszemita társadalmi mozgásait Magyarországon. Bettelheim cikkében először is üdvözölte, hogy eljött a „pszichológiai pillanat”, hogy „a zsidókérdés végre nálunk is megvitattassék”. Utóbbinak végét a liberális sajtó (főleg az *Egyenlőség*) megjósolta, míg Bettelheim saját német nyelvű lapja az egész világon antiszemita fellendülést prognosztizált. Ennek oka szerinte „nagyon is természetes”, mégpedig az, hogy I. világháború drágaságot, éhínséget hozott: „A háború kincseket szerez a kalmárnak és a tönk szélére juttatta a hivatalnokok, alkalmazottak stb. nagy tömegét. Az új és gyorsan szerzett gazdagság pompázni kezd. Ha majd a szerencsétlen, agyonnyomorított nép a háború után komor vásárnapjain a vendéglők és kávézók teraszai előtt elmegy, fokozódó keserőséggel látja a hadseregszállítók feleségeit hatalmas divatkalapokkal és ragyogó ékszerekkel önelégedetten mosolyogva fiatal gazdagságuk mézesheteit élvezni. [...] A szegény zsidó katonát, akinek teste a volhíniai erdőben porladozik, [...] nem láthatja, de a zsidó parvenü dáma nagyon is látható.” Bettelheim szerint „Fortuna pajkos pazarló szeszélyében aranyözönével árasztotta el a gondtalan *hinterlándereket*”, köztük „testvéreinket”, és ezen az sem segít, ha „szavalunk” a zsidó katonák „hőstetteiről”.

A fentiek miatt tehát „egy antiszemita korszak előtt állunk Magyarországon”, mely „nem sokára [...] szenvedélyesen meg is mozgatja társadalmunkat”. Erre azonban a magyar zsidóság nincsen felkészülve, mert bár a zsidókérdés „ma a világ összes államaiban komoly és szakszerű fejtegetés tárgya, nálunk mint nebánsvirág kezeltek. Ne lenne csak nálunk a napisajtó egy tekintélyes része bizonyos felekezeti réteg kezében, úgy bizonyára fesztelenebbül és tárgyilagosabban lehetne e kérdésben a két pártra nézve hasznos eszmecserét folytatni, mint a jelen viszonyok között, amikor egyes szégyenlős izraeliták irányítják a közvéleményt, akikre a zsidó szó úgy hat, mint a megszólítás a holdkórosra”. Bettelheim a fentiekhez hozzátette esszéjének talán legprovokatívabb bekezdését: „Ha itt a zsidókérdés becsületes fejtegetéséről beszélek, úgy mellőzni kívánom az eddig szokásos édeskék apológiát a zsidóságról, épp úgy, mint az áldatlan szitkozódást minden, ha még oly mérsékelt előadott antiszemita vélemény ellen. El kell magunkat szánni arra, hogy az antiszemitizmust mindaddig, míg a szokásos politikai formákat betartja, épp oly meggyőződésként kezeljük, mint a többi. A zsidókérdés egy sajátos szerencsétlenségének tartom, hogy eddig sohasem kíséreltetett meg annak megoldása magukkal az antiszemita vezérekkel egyetértően. Hiszek a becsületes zsidó és antiszemita vezetők kölcsönös megértésének lehetőségében.”

A fentieket több megjegyzéssel érdemes ellátni. A legfontosabb talán Bettelheim „becsületes” kitétele: természetesen a cionista vezető nem a pogromistákkal, a zsidóság gyilkosaival akart együttműködni, hanem olyan antiszemita politikusokkal, akik a zsidóság alapvető lét- és anyagi biztonságát nem vitatták, „pusztán” azt gondolták, hogy – tömören – túl sok zsidó lakik a Monarchiában. Ez a gondolat visszavezethető Herzl Tivadarhoz, aki naplójában a zsidóság méltóságteljes, közös megegyezéssel történő kivonulását vizionálta Európából, természetesen a zsidó vagyonnal együtt.³⁶ A magyar cionisták később is keresték az együttműködést a „becsületes” – vagy későbbi szóhasználatukban „békebeli” – antiszemitákkal, s noha történtek kísérletek az együttműködésre mind a két oldalról, ezek a próbálkozások sikertelenek maradtak.³⁷

**korán megjósolta
az elkövetkező
antiszemitizmust**

35 *Huszádik Század*, 1917/2. 52–53. Hagyatékában megtalálható Jászi köszönőlevele a kéziratra: MZSL, XIX. 400.

36 *The Complete Diaries of Theodor Herzl*. I. köt. szerk. Raphael PATAI, New York, 1960. 83–84.

37 VESZPRÉMY László Bernát: Egy „holtig betári”. Szilágyi Dénes radikális cionista munkássága. *Múlt és Jövő*, 2018/2–3. 104–113.

” antiliberális szövetségre hívott fel

Bárhogy is legyen, Bettelheimet cikke nyomán az antiszemitizmus szításával vádolta az asszimiláns *Egyenlőség*, ami egy ortodox rabbi esetében többekévé értelmetlen vád.³⁸ Ám ha a korabeli antiszemitizmust legalább részben inkább egyfajta liberális konszenzus elutasításaként értelmezzük – azaz az antiszemita és a cionisták egyaránt antiliberálisak voltak, olyan értelemben, hogy nem tagadták a zsidóság népi-nemzeti jellegét, illetve kritikusan viszonyultak az emancipáció és asszimiláció jelensége iránt –, akkor Bettelheim szavai már jobban értelmezhetőek: ő egy a zsidó és nem-zsidó oldalakat összekötő antiliberális szövetségre hívott fel egy egyébként gazdasági értelemben szintúgy antiliberális, konszenzustörő folyóirat hasábjain. A kísérlet a holokauszt (és Izrael) előtti Európában nevezhető naivnak, ám tény, hogy hozzájárulása olyan jól – vagy radikálisan, provokatívan – sikerült, hogy azt később a hazai antiszemita sajtóban rendszeresen felemlítették, sőt 1932-ben a náci is idézték.³⁹ Érdekfeszítő módon a holokauszt után viszont újra felfedezték egyes

antiszemita szerzők – így például Marschalkó Lajos – Bettelheim írását, s azt már az Izraellel való nacionalista (nem-zsidó) szövetség keretén belül értelmezték. 1960-ban Marschalkó felemlítette „a kitűnő”, ám sajnos „ismeretlen sorsú” Bettelheimet. Mint írta egy emigráns lap hasábjain, neki kéne szobor, nem „valami jóvátételért síró volt munkaszolgálatosnak”. Mint bizonygatta, Izrael nagy tisztelője volt, hiszen a zsidók, „akik oda kijutottak, hősiesen és nagyszerűen harcolnak [...] megteremtettek egy olyan nacionalizmust, amely szélsőségesebb a Hitlerénél, alkottak nagyon jó hadsereget, amelyben még a lányok is harcosok”. Ha lenne „hungarista” magyar állam, a „legjobb megértésben” lenne Izraellel, a „Bettelheim–Gömbös–Szálasi által hirdetett konnacionalizmus alapján” – így szól a különös érvelés.⁴⁰ (Marschalkó itt arra utalhatott, hogy Gömbös Gyula és Szálasi Ferenc is fogalmaztak meg cionistabarát nyilatkozatokat).⁴¹ Mindez persze nem összevethető napjaink stratégiai partnerségével, például hazánk és Izrael között, nemcsak azért, mert a mai magyar jobboldal mindössze néhány elemében azonos a két világháború közötti magyar jobboldallal, de azért sem, mert ma a kooperáció alapja a közösen értékelt és észrevett globális kihívások, nem pedig az európai zsidó lakosság kivándorlásának propagálása.⁴²

UTÓÉLET ÉS ÖRÖKSÉG

Bettelheim kétségkívül megelőzte korát számos tekintetben. Nemcsak a cionista mozgalom diadalát látta előre, de már akkor vallásos reneszánszt vizionált a mozgalmon belül, amikor az még többségében szekuláris irányzat volt. Ezen felül helyesen látta meg már 1915-ben Amerika vezető szerepét a világban, amikor is az amerikai kapcsolatok megszerzéséhez a helyi zsidó közösségekben keresett kapcsolatokat. 1916-os amerikai körútja során „Izrael dicsőségét, Magyarország becsületét és Amerika javát” kereste – egy beszédjében legalábbis így fogalmazott. Ezen felül osztrák–magyar háborús menekülteknek is adományt gyűjtött ebben az évben.⁴³ Persze a hazafias retorika végig megjelent Bettelheim tevékenységében – mely szintúgy jellemző volt a magyarországi cionizmusra a korszakban –, a vádat, hogy a cionisták Magyarországon akarnának „nemzetiségi” politikát csinálni, 1902-ben nyilatkozatban utasította el, melyet 1941-ben megismételt: „A magyar cionisták nem akarnak nemzetiséget képezni és semmiféle zsidó nemzetiségi politikát űzni [...] a zsidó államon

38 *Egyenlőség*, 1917. augusztus 11. 5. Ennek dacára Bettelheim egy évvel később cikkeket írhatott a lapba. *Egyenlőség*, 1918. augusztus 31. 31. és 1918. október 12. 23.

39 *Magyar Kultúra*, 1917. 813.; *Új Nemzedék*, 1917. augusztus 19. 524.; *Magyarság*, 1925. november 29. 6.; *Új Kelet* (Kolozsvár), 1932. augusztus 7. 1–2.

40 *Szabad Magyarság*, 1960. február 21. 5.

41 VESZPRÉMY László Bernát: A gyűlölettől a rajongásig. Antiszemita reakciók a cionizmusra Magyarországon, 1896–1944 = *BLA Doktori Ösztöndíjprogram. Tanulmánykötet 2020/2021.* szerk. DEZSŐ Tamás – PÓCZA István, BLA, Bp. 2022. 782–807, itt: 795., 802.

42 Ezt így értékeli Beni Morisz izraeli baloldali történész is: „A palesztinok sosem fogják elfogadni Izraelt” — Beni Morisz izraeli történész a Neokohnnak. *Neokohn*, 2019. április 18. <<https://neokohn.hu/2019/04/18/a-palesztinok-sosem-fogjak-elfogadni-izraelt-beni-morisz-izraeli-tortenesz-a-neokohnnak/>>.

43 *The Jewish Ledger*, 1915. október 29. és *The Hebrew Standard*, 1916. szeptember 22. és *The Reform Advocate*, 1916. február 26.

BETTELHEIM SAMU

az amerikai magyar zsidók szövetségének megalapítója, számos külföldi zsidó lap munkatársa:

A szociológus finom érzékével ragadta meg, tisztelt szerkesztő úr a pszichológiai pillanatot, amelyben elérkezett annak az ideje, hogy a zsidókérdés végre nálunk is nyíltan megvitattassék. Amidőn az ádáz világháború kezdetét vette, két budapesti zsidófelekezeti hetilap állott homlokegyenest ellenkező nézeteivel egymással szemben a háborúnak a zsidókérdésre várható hatása tekintetében.

Az *Egyenlőség* az antiszemitizmus teljes pusztulását jósolta. Szerinte a háború egy új vérszerződés létrejöttét jelentené zsidók és nem-zsidók között, akiknél a jövőben a vallási és faji előítélet válaszfala többé nem fog létezni. Az *Ungarländische Jüdische Zeitung* ellenben Cassandra-hangon beszélt. Az antiszemitizmus újjáébredését prognosztizálta úgy Magyarországon, mint az egész világon. A zsidók történetéből azt a tanulságot merítette, hogy az antiszemitizmus épp úgy a háború elmaradhatatlan következményeihez tartozik, mint a drágaság és az éhínség. Ausztriában az 1866-iki háború után az addigi liberalizmus heves antiszemitizmusba csapott át. Németországban és Franciaországban a zsidógyűlölet lángjai e nemzetek mérkőzése után magasra lobbantak.

E jelenség szülőoka nagyon is természetes. A háború kincsét szerez a kalmárnak és a tönk szélére juttatja a hivatalnokok, alkalmazottak stb. nagy tömegét. Az új és gyorsan szerzett gazdagság pompázni szeret. Ha majd a szerencsétlen, agyonnyomortott nép a háború után komor vasárnapjain a vendéglők és kávéházak terraszai előtt elmegy, fokozódó keserűséggel látja a hadseregszállítók feleségeit hatalmas divatkalapokkal és ragyogó ékszerrel önelégedetten mosolyogva fiatal gazdagságuk mézesheteit élvezni. A színházban a kakasülőről látja őket a páholyszegélyen át kacérkodni és győzelmesen áttörni a zártszektor első vonalába. A szegény zsidó katonát, akinek teste a volhiniai erdőkben porladozik, akinek csontjait a Karsztra tüzelő nap fehériti, nem láthatja, de a zsidó parvenü dáma nagyon is látható.

Ezek persze oly tények, amelyekkel szemben a tárgyilagos mérlegelés nem emelhet vádat, de amelyek a sorskülönbségek ki-egyenlítésére áhító szerencsétlen népet, mintegy újabb bűn keserítik. A háború végül kiélesíti az emberi lélekben nyugvó faj-érzetet és a fajegység utáni vágyakozást új életre ébreszti.

Mindezen okok, melyek a korábbi háborúk szomorú következményeiben mutatkoztak, e világkatasztrófában sajnálatos módon megsokszorozódtak. Míg a fronton a halál és fájdalom szodomaesője ömlött atyáinkra, testvéreinkre és fiainkra; addig Fortuna pajkos pazarló szeszélyében aranyözönével árasztotta el a gondtalan hinterlándlereket.

Mit használ bizonyos lapok folytonos szavalása a zsidók ugyanilyen hőstetteiről, a pénzügyi háboruban tanúsított áldozatkészségéről és az egész felekezet vagy faj felelőtlenségéről egyesek bűneiért? Ugyanezen érveket alkalmazták már annak idején minden eredmény nélkül Németországban, Ausztriában, Franciaországban, sőt a középkori Spanyolországban is az antiszemitizmus eltüntetésére.

Egy antiszemita korszak előtt állunk Magyarországon, amely annál végzetesebbé válhatik, mivel a magyar zsidóságnál oly belső ziláltság és szétmorzsolódás észlelhető, mint sehol a világon. Szerencsétlen rétegzettségé folytán a magyar zsidóságnak nem lehet

Bettelheim Sámuel válasza a *Husadik Század* 1915. évi 2. számának „zsidókérdést” firtató körkérdésére

kívül a cionista teljesen ahhoz a nemzethez vagy nemzetiséghez tartozik, amelyben él”.⁴⁴ Egy 1932-es, a pozsonyi hitközséget bemutató munkában úgy jellemezték Bettelheimet, mint akinek „zsidó munkásságát még nem ismerték fel és nem értékelik”. A szerző, Grósz Dávid szerint Bettelheim „az eszmék harcosa és a tiszta cionizmus szolgája volt, aki hősiességével és önmegtagadással vitte végbe feledhetetlen tetteit”.⁴⁵ Ez azért nem volt teljesen igaz, 1915-ben a Pesti Izraelita Hitközség dísztermében beszélt a szokásos Herzl-émlékünnepélyen, az Országos Izraelita Iroda pedig 1940 februárjában „újságírói munkásságának elismeréséről” rögzített bejegyzést az iktatókönyvben – nyilván köszöntőlevélről vagy rendezvényről lehetett szó.⁴⁶ 1942 februárjában, halálakor a Magyar Cionista Szövetség így búcsúztatta: „Veled a herzli generáció egyik utolsó alakja szállott sírba.”⁴⁷ 151 évvel születése és 82 évvel halála után, mikor az általa (is) megálmodott zsidó államot súlyos fenyegetések veszélyeztetik, megérdemli, hogy a magyar olvasóközönség is jobban megismerje munkásságát. ■

44 *Képes Családi Lapok*, 1941. február 16. 11.

45 *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava. I. m.* 141.

46 *Zsidó Szemle*, 1915. július 1. 5. és MZSL, A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának iktatókönyvei, Az Országos Izraelita Iroda iktatónaplója. 1940. február 5.

47 MZSL XIX. 400.